

SKANDINAVISK RETORIKVIDENSKAB

MEDIESAMFUNDETS UDFORDRINGER TIL TO AFGRÆNSNINGER AF RETORIKKEN SOM VIDENSKAB OG FAG

I skandinavien synes debatter og diskussioner om retorikken som videnskab og fag at være påfaldende få, mener Jens Elmelund Kjeldsen. Med udgangspunkt i de to danske retorikprofessorer Jørgen Fafner og Christian Kocks afgrænsninger af retorikken, tager han her fat på denne diskussion.

Retorikken er vestens ældste kommunikationsvidenskab. Alene dét burde være grund nok til at alle videnskaber som beskæftiger sig med kommunikation og medier, satte sig ind i retorikkens historie, begrebsapparat og grundlæggende ideer.

Men ligesom andre kommunikationsvidenskaber bør følge med retorikken, bør retorikken også følge med tiden. Det har den gjort i USA, men hvad med i Skandinavien? I Danmark har der i mere end 20 år eksisteret et universitetsstudium i retorik, i Sverige findes der flere afdelinger for retorik, og i Norge er man i færd med at oprette et universitetsstudium i retorik. Al ligevel er refleksionerne over retorikken som fag og videnskab påfaldende få. Enkelte centrale forskere har fremsat – ganske vægtige – definitioner og programmer, men de har fået lov at stå som de var, uden nogen mærkbar debat eller kritiske gennemsyn. Det er som om at de skandinaviske retorikmiljøer enten er for høflige eller respektfulde. Kritik er dog en større anerkendel-

se end tavshed, og i dén ånd vil jeg her tage fat på en diskussion som forhåbentlig kan bidrage til en bredere skandinavisk debat om retorikken som fag og videnskab.

Jeg skal forsøge at vise at den forskning som to centrale skandinaviske professorers retorikprogrammer lægger op til, på hver sit grundlag udelukker mange af de retoriske dimensioner som findes i vor tids mediesamfund.

Som andre videnskaber ændrer retorikken sig i forhold til sin egen historie og samtid. Forskellige tider har forskellige behov, og stiller derfor forskellige teoretiske og praktiske udfordringer til retorikvidenskaben.¹ Som en videnskab om kommunikation bør retorikken derfor hele tiden opdateres, så den magter at behandle den kommunikation som faktisk findes i samtiden. Hvad kendetegner da kommunikationen i vor tid? En tid vi med rette kan kalde for *mediesamfundet*.

Mediesamfundet

Et første træk ved kommunikation i vor tid er at den er multi-medial. I modsætning til antikkens

¹ Jens Elmelund Kjeldsen er cand.mag. i retorik fra Københavns Universitet med speciale i politiske fjernsynsdebatter. Som stipendiat ved Institut for medievitenskap (Universitetet i Bergen), har han netop færdiggjort dr.art afhandlingen *Visuel retorik*.

1 Ehninger (1968) taler om forskellige tiders "systems of rhetoric". Se også Black (1978), Brummet (1991).

mundtlig fremførelse af taler, forekommer praktisk retorik i dag i mange forskellige medier, og den fremtræder både i visuelle, auditive og verbale udtryksformer. I langt de fleste tilfælde oven i købet i kombinationer af disse tre udtryksformer. I teknologiseringen af kommunikationen er retoriske ytringer underkastet de forskellige mediers særtræk, og retorikken må udføres inden for rammerne af disse mediers muligheder. Derudover sker nutidens retoriske kommunikation ofte gennem en koordineret brug af mange forskellige medier og kommunikationskanaler.

Et andet træk ved kommunikation i vor tid er at den ofte ikke har nogen konkret afsender. Ja, selve afsenderbegrebet, som vi kender det fra traditionel retorik, har vist sig at være problematisk. Ytringer som film eller tv- og radioprogrammer er stort set aldrig skabt af *en* bestemt afsender med *en* bestemt og klar intention.

Problemet med at bestemme en konkret afsender skyldes også mediernes teknologiske egenart. Tag et tilsyneladende enkelt og ukompliceret element i en nyhedsudsendelse: En nyhedsvært i fjernsynet fortæller os at regeringen har fremlagt et statsbudget som den hævder vil bevare opsvinget og holde renten nede, men oppositionen er negativ, fordi den mener at budgetforslaget vil skabe større ledighed. Hvem er afsenderen her: nyhedsværten, produceren, selve programmet eller måske fjernsynskanalen som helhed? Ophavet til de refererede ytringer er jo på samme tid regeringen og oppositionen. Er de så begge afsendere? Og kunne man endog med rette hævde at afsenderen er de nyheds- og programkonventioner som styrer skabelsen af nyhedsindslaget? På trods af disse vanskeligheder er eksemplet som sagt 'enkelt'. Betydelig mere kompliceret bliver det når vi udvider perspektivet fra et enkelt indslag til hele programmer, programflader eller kanaler.

Et tredje træk ved vor tids kommunikation er at den ofte ikke er hensigtsbestemt eller inten-

tionel i traditionel retorisk forstand.² Det er dels tilfældet fordi ytringer – selvom de i deres udformning og karakter kan fremstå og fungere som intentionelle og retoriske – ikke altid er knyttet til konkrete afsendere med bestemte intentioner eller hensigter. Det er jo netop karakteristisk ved for eksempel populærkulturen at den udøver retoriske funktioner og effekter, men at disse ikke er udformet som traditionelle retoriske appeller og ikke har nogen intentionel hensigt i traditionel retorisk forstand. Som omfattende illustreret inden for blandt andet medievidenskaben er den afsenderløse ideologiske påvirkning en af de vigtigste former for symbolsk påvirkning i vor tid, og dermed en af de vigtigste former for retorik.

Et fjerde træk ved vor tids kommunikation er at den er *mosaistisk*³ og præget af *flow*⁴. Det er et samfund hvor informationsstrømmen materialiserer sig som en flydende og foranderlig mosaik af informationer og ytringer, og hvor den præges af forskelligartede medier og udtryksformer. Både i produktion og reception er nutidens kommunikation og retorik derfor præget af *bricolage*⁵. Det vil sige en kombination af de forhåndenværende udtryk og ytringer til nye, sammensatte ytringer og udtryk. Ja, måske bør vi slet ikke benytte begrebet ytringer i denne sammenhæng, eftersom den kommunikationsstrøm de enkelte, afgrænsede ytringer tilsammen skaber, faktisk ikke *kan* afgrænses eller lokaliseres som konkrete ytringer.

Derudover er selv de enkelte ytringer præget af intertekstualitet, og af det som M. Bakhtin har kaldt flerstemmighed, *heteroglossia*: enhver

2 Scannel (1994) argumenter for at medierne har deres egen form for intentionalitet, eftersom de altid vil udtrykke en vis 'rettethed' mod noget eller nogen, og eftersom vi som modtagere i vor fortolkning af medieytringer altid forudsætter en vis form for intentionalitet.

3 Becker (1971), Brummet (1991).

4 Raymond Williams (1975).

5 *Bricolage* er hentet fra Levi-Strauss' strukturelle antropologi. Om *bricolage* i det moderne medie- og konsumsamfund se for eksempel Sturken & Cartwright (2001), Collins (1995), Hebdige (1979).

ytring har altid i sig opsamlet tidligere ytringer (stemmer) og foregriber kommende ytringer (stemmer).⁶

Det centrale er her at tankerne om flerstemmighed, flow, bricolage og mosaik kan udvides til også at gælde helheden af kommunikation som vi møder i vor dagligdag. Som modtagere er vi omgivet af en endeløs strøm af ytringer eller 'stemmer'. I forsøget på at gribe denne fragmentariske virkelighed sætter vi udvalgte 'stemmer' sammen til mentale mosaikker. På denne måde skaber vi retoriske ytringer som ikke empirisk kan lokaliseres, fordi de ikke eksisterer som konkrete og afgrænsede ytringer. De eksisterer kun som mentale mosaikker i enkeltindivider eller i diskursive fællesskaber. Således er også receptionen af vor tids kommunikation mosaistisk, den er mere end nogen sinde et resultat af modtagernes bricolage.⁷

Skal vi forstå den retoriske appel eller de retoriske dimensioner ved fænomenet som *Big Brother* er det ikke nok at analysere tv-programmet. Fascinationen ved dette fænomen skabes i fællesskab af mediernes omtale, af samtalerne i hjemmet og diskussionerne på arbejdspladsen.

Selv tidligere tiders afgrænsede og konkrete retoriske ytringer fragmenteres af vor tids mediasamfund. Taler som Kennedys *Ich bin ein Berliner* og Martin Luther Kings *I have a dream* har utvivlsomt retorisk betydning også i vore dage. Men få af os har hørt – eller set – disse taler i deres helhed. Som almindelige borgere skaber og forstår vi i stedet talernes retoriske betydning ud fra fragmenter af billeder, lydclip, skrevne citater og et utal af omtaler.

Vor tids retorikvidenskab må altså behandle en helt ny form for retorisk samfund hvor både mediernes institutionelle karakter, deres funktioner, deres appelmåder og endelig deres retoriske ytringer er fundamentalt forandret.

Hvordan forholder retorikvidenskaben i Skandinavien sig så til mediasamfundet? Der findes ikke mange tekster hvor skandinaver forsøger at bestemme hvad retorikvidenskab er eller bør være. I *Rhetorica Scandinavica* har Jørgen Fafner og Christian Kock dog begge fremlagt deres definition af retorikken.⁸ Jeg vil derfor se nærmere på hvordan disse to professorer i deres programmatisk tekst definerer retorikken som fag og videnskab. Spørgsmålet er: Hvilken retorikforskning får vi – eller får vi ikke – hvis vi tager teksterne på ordet?

Jørgen Fafners fremstillingsfilosofi – taleren som origo

Foregangsmanden for retorikforskning i Skandinavien er uden tvivl Jørgen Fafner. Han var den førende drivkraft i oprettelsen af det retoriske fagstudium ved Københavns Universitet i 1970'erne. Fafners retoriksyn og hans opfattelse af retorikken som fag og videnskab findes ikke alene i hans bøger *Retorik. Klassisk og moderne* og *Tanke og tale*, den findes også i en mængde artikler som alle kredser om spørgsmålet "Hvad er retorik?"⁹

Den kortest tænkelige formel for retorik, siger Fafner flere steder, er *intentionel mundtlighed*. Heri ligger to centrale påstande om retorikken, både som praksis og som videnskab. Den første er at retorisk praksis defineres ved sin intentionalitet. Flere steder slår Fafner fast at den antikke retorik bidrog med vesterlandets første kom-

- 8 I første nummer af *Rhetorica Scandinavica* (nr. 1/1997) præsenterede Kock "Retorikkens identitet som videnskab og uddannelse". Andet nummer (nr. 2/1997) bragte et genoptryk af Fafners artikel "Retorikkens brændpunkt". I tredje nummer af *Rhetorica Scandinavica* (nr. 3/1997) definerede José Luis Ramírez retorikken som den videnskabelige undersøgelse af "människans diskursiva förmåga". Se Ramírez (1997), s. 21. Ramírez deler i vid udstrækning Fafners opfattelse af retorikken.
- 9 Eksempelvis "Retorikk og propaganda" (1985), "Retorik i vor tid" (1988), "Retorikkens brændpunkt" (1997 [1988]), "Retorik til tiden. Signalement af en fremstillingsfilosofi". (1993), "Retorik og erkendelse" (1999).

6 Se Morris (1994).

7 For et konkret eksempel, se Jamieson (1989) og kapitel 1: "The Role of Drama and Data in Political Decisions" i Jamieson (1992).

munikationsmodel. I denne model er afsenderen talesituationens begyndelsespunkt. Taleren blev i antikken betegnet som *orator*, men også som *persona*. Ved at benytte denne term fremhæver Fafner taleren som et personligt og etisk ansvarligt *jeg*. Antikken satte ordet i "forbindelse med *per-sonare*, at klinge igennem" skriver Fafner.¹⁰ En retorisk sag findes så at sige ikke i sig selv, men må gå igennem et menneske, en retorisk persona. Dette kalder Fafner for *emnets forvandling*.¹¹ Forvandlingen sker ifølge Fafner når emnet klinger igennem det enkelte menneske og farves af dets engagement, intention og vilje til at formidle. Således er talen ikke bare:

et ydre værktøj for erkendelsen, men en afgørende del af selve erkendelsesprocessen. Erkendelsen kan blive til ikke før, men i talen.¹²

I det øjeblik vi har at gøre med en situation hvor intentionelle ytringer ikke udspringer af et *talende og erkendende jeg*, ja, så er der for Fafner i realiteten ikke tale om retorik.

Men som beskrevet indledningsvis er vi konstant omgivet af kommunikative ytringer og kommunikative processer som ikke udspringer af et engageret, intentionelt, talende og erkendende *jeg*. Mediesamfundet præges af ytringer som ikke så meget er skabt af enkeltindividet, som de er et resultat af medieinstitutioner og genrer, af medielogikker og mediekonventioner. Alligevel har disse ytringer retoriske dimensioner. De fremtræder som retoriske ytringer og har retoriske effekter. De udtrykker retoriske budskaber og intentionalitet uden at have et erkendende individ som ophav. For eksempel producerer PR- og mediekonsulenter, reklamefolk og taleskrivere ytringer som utvivlsomt er intentionelle – men hvis interesse, engagement og erkendelse er deres ytringer gennemlyst af? Deres egne eller kundens?

10 Fafner (1997), s. 9.

11 Fafner (1993), s. 40.

12 Fafner (1988), s. 261.

Og hvem er den intentionelle, erkendende afsender til den diskurs som alle reklamerne til sammen skaber, og som retorisk hævder at vi bliver bedre og lykkeligere mennesker hvis vi køber og forbruger mere? Det er en form for interesseløs, men ideologisk retorik. Det er en retorik som kun kan lokaliseres hvis man ser reklamekommunikationen i sammenhæng, hvis man forlader den enkelte reklame og betragter de mange reklamer som dele af et større og normalt ikke eksplicit budskab. Det er et retorisk budskab der hverken manifesterer sig som en konkret afgrænset ytring eller som har nogen konkret og intentionel afsender. Ikke desto mindre eksisterer fænomenet som retorik i den forstand at det opfattes som retorik og påvirker menneskers tænke- og handlemåder.

Tager vi konsekvensen af Fafners retorikdefinition og begrænser retorikken til at være en videnskab om konkrete intentionelle ytringer foranlediget af et erkendende individ, ja, så afskærer vi fagretorikeren fra at stille og besvare spørgsmål som har at gøre med mediernes retoriske muligheder, med det retoriske i deres mediemæssige og institutionelle karakter og med deres retoriske forudsætninger og konsekvenser.

Eksempelvis er spørgsmål om forskellige mediers og fremstillingsformers troværdighed ikke retoriske, fordi medier per definition ikke har retorisk troværdighed. Medier kan jo ikke som mennesker erkende eller fremstille deres interesse og engagement. Men i praksis forholder vi os til forskellige medier og kommunikationsformer som om de har forskellig troværdighed. Vi oplever trods alt en forskel på troværdigheden og sandhedsgehalten i en karikaturtegning og i et fotografi.

Fafners humanistiske definition af retorik skyldes formodentlig hans modvilje mod retorik som ydre teknik, mod en teknologisk retorikvidenskab og mod det han kalder for 'overpersonlig kommunikation'. Det er en modvilje jeg deler. På den anden side må vi konstatere at

nutidens kommunikation ofte har karakter af ydre teknik, at den udfolder sig inden for mediernes teknologiske rammer, og at samfundet gennemsyres af overpersonlig kommunikation. Alt dette skaber tilsammen en retorisk praksis som er meget langt væk fra den 'personlige samtale' som er udgangspunktet for Fafners retorikopfattelse.

Alligevel har denne kommunikation uden tvivl retoriske dimensioner, og bør derfor også være af interesse for retorikvidenskaben.

Mundtligheden som retorikkens væsenskerne

Når Fafner anser jegets hensigtsbestemte *tale* som retorikkens væsenskerne, så er det er ikke et tilfældigt eller arkaisk vedhæng. I overensstemmelse med antikkens sofistiske filosofi, anser Fafner en før-sproglig verden som utænkelig eftersom verden kun kan tænkes *gennem sproget*. Fænomenerne er ikke "noget på forhånd givet og sproget bare et redskab, som vi bruger til at navngive forestillinger om tingene med." I stedet: "er fænomenerne givet i og med sproget, idet vi taler om dem."¹³

Fafners retorikvidenskab ser sproget som mere end et teknologisk værktøj. Sproget er en skabende kraft, og den menneskelige bevidsthed om verden er en sproglig bevidsthed.¹⁴

Mundtlighed betyder dog ikke at vi nødvendigvis *siger* tingene, understreger Fafner, for vi kan jo også skrive dem. Det er den hensigtsbestemte tale som er væsenskerne i retorikken, men fordi skriftteksten som menneskelig udtryksform afspejler denne tale, besidder den oralitet. Skriften besidder "iboende eller *immanent mundtlighed*"¹⁵. Heraf følger Fafners definition af retorikken som *intentionel mundtlighed*.

Fafner påpeger dog flere steder at vi lever i en billed-æra,¹⁶ og derfor kan moderne retorik-

forskning "ikke i længden lade hånt om billedmediet"¹⁷. I sin undervisning såvel som i artiklen "Retorik og billedkunst" understreger Fafner da også billedernes plads i retorikken, ligesom han i sin verslære og i sit rytme-begreb anerkender det visuelle plads.¹⁸

På trods af anerkendelsen af det visuelle i retorikken synes Fafners egne tekster og hans definition af den 'genuine' retorik alligevel at modsætte sig visuelle medier. Når han for eksempel benytter termen medie-retorik, er det altid i forbindelse med den hensigtsmæssige *mundtlige* fremstilling, for eksempel om det gode sprog i radio og fjernsyn.¹⁹ For Fafner handler medie-retorik om det talte ord, og billedmediernes umådelige vækst kan ikke overskygge at:

vor verden er og bliver en sproglig verden.

Billedet er mere elementært – måske også oprindeligere – end sproget. Men som erkendelsesmiddel kan det ikke holde mål med ordene.²⁰

Det er på dette epistemologiske niveau at Fafner definerer retorikken inden for mundtlighedens rammer.

Eftersom tale og skrift kun er en del af kommunikation i almindelighed, kan man jo betragte retorikken som en del af den almindelige kommunikationslære – "ifald man da vælger at se sådan på sagen", som Fafner skriver.²¹ Sådan ser han naturligvis ikke på sagen. I stedet anlægger han et retorisk, topisk grundsyn. Et grundsyn som opfatter mennesket som en helhed af følel-

17 Fafner (1995), s. 62.

18 Fafner skelner eksempelvis mellem rytme som opleves gennem *øret*, og rytme som opleves gennem *øjet*. I sluttede billedfremstillinger (det vil sige enkeltstående billeder) taler han om *visuel proportionsrytme*, i såkaldte rækkekompositioner (for eksempel tegneserier, friser, kolonnader) taler han om *visuel serierytme*, se Fafner (1989a), s. 138 og (1989b), s. 20. Se også Fafners "Retorik og rytme" (1998), blandt andet kapitlerne "Fra melos til opsis: det udvidede rytmebegreb" og "Den moderne visualitet".

19 For eksempel Fafner (1977), (1978).

20 Fafner (1989b), s. 224.

21 Fafner (1997), s. 17.

13 Fafner (1997), s. 10.

14 Fafner (1993), s. 38.

15 Fafner (1999), s. 38.

16 For eksempel Fafner (1995), Fafner (1989b), s. 224.

se og intellekt, og som giver topisk erkendelse og menneskelig dømmekraft (*sensus communis*) forrang for matematisk, logisk erkendelse. Med et sådant retorisk grundsyn tvinges man i følge Fafner til at:

prioritere talen som en nødvendig betingelse for menneskets vilkår som historisk væsen. Det betyder igen, at man må hævde retorikken som en humanistisk grunddisciplin og som en nødvendig forudsætning for andre kommunikationsvidenskaber.²²

Som det sikkert er fremgået, er denne placering af retorikken som en humanistisk grunddisciplin samtidig en placering af humaniora som grundvidenskaben,²³ og af talen eller verbalsproget som den grundlæggende erkendelsesform inden for hvilken også visuel retorik anvendes og forstås.

Retorik eller kommunikationsvidenskab, humanisme eller teknologi

Hos Fafner mødes begreber som "kommunikationsmodel" og "kommunikationsvidenskab" med en vis skepsis. Han oplever at størsteparten af kommunikationsforskningen søger at udvikle:

generelle teorier om tekster som kommunikativt medium. Man søger til eksempel at opstille sociologiske og socialpsykologiske lovmæssigheder for kommunikationerne og bygger så vidt muligt på en matematisk og

22 Fafner (1977), s. 17.

23 José Luis Ramírez deler opfattelsen af retorikken som en grundvidenskab om sproget (logos) og dermed om mennesket. For Ramírez er retorikken nemlig kundskaben om "människans mest grundläggande handling. Ty talhandlingen och det faktum att människan kan tala är närvarande i människans övriga specifika handlingar. Utan talförmågan skulle inga andra mänskliga handlingar kunna utvecklas. Därför är det inte så orimligt som några tycker, att betrakta retorik som en handlingsteori". Se Ramírez (1997), s. 23.

en statistisk behandling af "positivt" materiale.²⁴

Det må understreges at kommunikationsforskningen som Fafners tekster opponerer imod, først og fremmest er fra den periode mange af Fafners egne retoriktekster er fra, nemlig fra 70'erne og 80'erne. Denne forsknings 'teknologiske' tendens lever dog stadig i bedste velgående – både inden for kommunikationsforskning generelt og inden for retorikforskningen.²⁵ Fafner betegner nemlig disse kommunikationsteorier som *teknologiske*, fordi de har som mål at finde lovmæssigheder og principper som kan forudsige hvilken effekt kommunikation har på bestemte modtagere.²⁶ Han afviser den teknologiske retorik som en selvmodsigelse fordi den afviger fra retorikkens antropocentriske princip, hvor mennesket sættes i centrum, hvor mennesket erkender som en helhed af "fornuft, følelse og vilje"²⁷, og hvor afsenderen spiller hovedrollen. Derfor maner han til forsigtighed i anerkendelsen af den teknologiske kommunikationsforsknings videnskabelige resultater.²⁸ For det første siger de ofte hvad vi vidste i forvejen, og for det andet underkender de menneskets emotionelle side og søger lovmæssigheder i en sfære hvor undtagelsen er en del af reglen.

Man må, skriver Fafner: "vare sig for at sammenblende 'humanisme' med scientisme".²⁹ Den afgørende grænse mellem den humanistiske retorikvidenskab og den rationelle kommu-

24 Fafner (1977), s. 17.

25 Som påpeget af for eksempel Darsey (1994) og Brummet (1984).

26 Fafner tænker først og fremmest på traditionen efter Carl I Hovlands studier i 1950'erne, ved henholdsvis forskningsafdelingen i det amerikanske militær og ved Yale-Universitetet. I begge tilfælde søgte forskere gennem empiriske eksperimenter at finde kausalforklaringer og love for overtalelse. Denne type forskning går – eller gik – også under navnet *scientific rhetoric*. Se MacCoby (1963). Hovland-studierne er beskrevet i for eksempel Hovland, Janis & Kelly (1953).

27 Fafner (1997), s. 9.

28 Fafner (1997), s. 18.

29 Fafner (1977), s. 20.

nikationsteori er at retorikken anerkender det enkelte menneske som et frit væsen, mens kommunikationsteorien i sin rationelle form afskærer sig fra humanistiske begreber som 'dannelse', 'smag' og 'dømmekraft'. Vel at mærke i deres oprindelige, humanistiske betydning, og ikke deres nuværende, overfladiske betydning. For som Fafner skriver:

Overfor kommunikationsteoriens teknologiske (respektive sociologiske, biologiske, behaviouristiske etc.) orientering er retorikken da slet og ret *humanistisk* orienteret. Og humanisme handler om at fælde vurderingsdomme, om at vælge frit imellem dem og argumentere for sine valg. Det handler kort sagt ikke blot om nødvendigheder, men også om muligheder.³⁰

I denne skelnen mellem teknologisk orienteret kommunikationsforskning og humanistisk retorikvidenskab, udgøres Fafners centrale distinktioner imidlertid af mål og metode. Retorikken et fag som "autonomt sætter eget mål og egen metode"³¹, og det er derfor der findes en genuin retorik. Ingen steder i sit forfatterskab beskriver Fafner imidlertid retorikkens metode direkte. Ingen steder giver han en detaljeret beskrivelse eller en trin-for-trin vejledning i fremgangsmåden for retorisk metode. Ej heller findes der i Fafners værker selvstændige analyser af konkrete retoriske ytringer som kan illustrere metoden.

Det eneste Fafner siger eksplicit om den autonome retoriske metode, er at mens kommunikationsforskningen har en empirisk-analytisk metode, så er retorikkens metode hermeneutisk-historisk. Set gennem forfatterskabet som helhed synes det at betyde en filosofisk gennemtænkning af grundlaget for veltalenhedens forudsætninger. Det vil sige "de principper, vi må følge, hvis vore meninger skal trænge igennem"³². Endnu mere konkret bliver det når vi

siger at denne gennemtænkning er retorisk-topisk. Det er med andre ord en hermeneutisk spekulativ overvejelse som styres af bestemte perspektiver, altså retoriske *topoi*. Denne fremgangsmåde benytter Fafner selv i artiklen "Retorikkens brændpunkt" hvor han behandler emnet retorik i lyset af fem *topoi* som peger ind på fagets essens: menneskesyn, sprogsyn, troværdighed, færdighed og mundtlighed.

Dette står i modsætning til de teknologiske kommunikationsvidenskabers empirisk-analytiske metode. Denne metode er kausal-orienteret. Den søger efter målbar og forudsigelig effekt og virkning. Over for dette står altså den retoriske videnskabs historisk-hermeneutiske metode. Denne metode er perspektiv-orienteret. Den søger at belyse forudsætningerne for retorisk praksis og at afdække de ontologiske og epistemologiske omstændigheder for denne praksis.

Fafner bestemmer derfor retorikken som en *fremstillingsfilosofi*, og dens metode som en gennemtænkning af forudsætningerne for veltalenheden. Målet for retorikvidenskab er altså en *forståelse* af veltalenhedens forudsætninger. Det er fordi denne forståelse samtidig er en forståelse af mennesket som sprogligt erkendende og handlende væsen, at retorikken for Fafner er en humanistisk grundvidenskab. Ja, den er mere end en videnskab, den er en filosofi. Ikke bare en sprogfilosofi, men en filosofi om mennesket som sprogligt væsen. Og forståelsen af mennesket som sprogligt væsen er samtidig en forståelse af det som gør mennesket til menneske, det som konstituerer menneskeligheden, humanismen.

For Fafner er retorikken et dannelsesfag. Det er et fag som er lige så meget rettet mod at danne og udvikle den person som bedriver faget, som det er rettet mod behandlingen af emnet: verbalsproglig kommunikation. Disse to ting hænger da også sammen fordi dannelse netop sker gennem sproget.

30 Fafner (1977), s. 21f.

31 Fafner (1997), s. 8.

32 Fafner (1997), s. 10.

Christian Kocks empiriske og normative videnskab

Efter at Jørgen Fafner forlod sit professorat i retorik, blev lektor Christian Kock i 1997 ansat som det københavnske retorikfags nye professor. Kort tid før ansættelsen gav Kock i første nummer af *Rhetorica Scandinavica* sit bud på "Retorikkens identitet som videnskab og uddannelse". I denne artikel anerkender Kock at Fafner på overbevisende måde, teoretisk og historisk,³³ har beskrevet retorik som en 'fremstillingsfilosofi' med centrum i ideen om den intentionelle mundtlighed.

Der er ingen tvivl om at Kock både institutionelt og teoretisk står i gæld til Fafner. På den anden side levner Kocks programskrift heller ingen tvivl om at hans opfattelse af retorik er fundamentalt forskellig fra Fafners. Kock vender sig mod den teknologiske tradition som Fafner afviser, og han omfavner den empirisk-analytiske metode som Fafner stiller i modsætning til retorikkens hermeneutisk-historiske metode.

Kock er nemlig optaget af at definere retorikken som videnskab, og afviser derfor opfattelsen af retorikken som en "global filosofi" om sprog og erkendelse. Afvisningen gælder både den radikale dekonstruktive sprogfilosofi, som Kock betragter som "ekstrem, men tom", og den gælder Fafners *fremstillingsfilosofi*, som Kock betragter som "gavnlig". Ingen af delene er nok til at definere retorikken som fag, for:

En global filosofi om erkendelsen og sproget, uanset hvor holdbar, er – en filosofi. Den er ikke specifik for retorikken, men er, hvis den er holdbar, fælles gods for humaniora.

Mens Kock anerkender at Fafners tekster udfolder en gavnlig humanistisk filosofi, afviser han dem altså som en selvstændig ramme for en retorisk videnskab. Kock opfatter nemlig hverken retorikken som en global filosofi om kommuni-

kation eller som en global teori om kommunikation. Retorikken er en videnskab, og "En videnskab må definere sig ved sit område, ikke ved sine teorier". Kock kræver derfor at retorikken for det første defineres som et begrebsmæssigt og materielt sammenhængende område eller problemfelt, altså defineres *internt*. Hans egen interne definition bestemmer retorikken som videnskaben om hele, konkrete ytringer, set i deres totale situationskontekst.

For det andet kræver Kock at vi påviser at andre discipliner eller bestræbelser ikke dækker dette problemfelt. Vi må altså definere retorikken *eksternt*. Denne eksterne definition bestemmer retorikken som en videnskab der i modsætning til andre kommunikationsvidenskaber ikke alene ser konkrete ytringer i forhold til deres samlede kommunikationssituation, men også "sætter *alt* under normativ diskussion". For Kock er det særegne ved retorikken som videnskab nemlig at den påtager sig at vurdere kvaliteten af sine studieobjekter. Opgaven for Kocks retorikvidenskab er således at vurdere: "hvad er kvalitet i ytringer, hvordan frembringes ytringer af kvalitet, hvordan underviser man i at frembringe dem".

Men defineres retorikken herved gennem sit område? Strengt taget defineres retorikken vel her gennem sin *metode*, nemlig sin normative empiriske tilgang. At bestemme retorik som en videnskab der behandler hele, konkrete ytringer i deres samlede kommunikationskontekst synes ikke at skabe nogen klar distinktion til meget af det som gøres inden for eksempelvis medievidenskaben, filologien, teatervidenskaben eller litteraturvidenskaben.

Dertil kommer at denne beskrivelse og afgrænsning gør retorikken til en form for eksemplificerende semiotik. Mens semiotikken er videnskaben om menneskets brug af tegn og tegnsystemer i almindelighed, fremtræder retorikken som videnskaben om – ja, næsten som *analysemetoden* af – konkrete eksempler på menneskelig brug af tegn og tegnsystemer. Det

³³ Med mindre andet er nævnt er alle citater af Kock taget fra "Retorikkens identitet som videnskab og uddannelse" (1997).

eneste som skiller retorikken fra semiotisk teori og fra de andre kommunikationsvidenskaber, synes at være den normative, den vurderende, tilgang.

Kocks retorik er altså en empirisk og normativ videnskab om konkrete menneskelige ytringer. Selvom Kock fremhæver at ytringerne må forstås i deres "totale situationskontekst", er hans retorikvidenskab først og fremmest en videnskab om konkrete og afgrænsede ytringer. Den er således ikke en videnskab som imødekommer den mosaistiske retorik, den retorik som ikke findes i enkelte afgrænsede ytringer, men i stedet findes som en ikke-manifest bricolage. Kocks retorikvidenskab er optaget af hvordan konkrete ytringer fungerer i konkrete situationer. Den er ikke indrettet på at overveje og vurdere de generelle og overordnede ideologiske konsekvenser den afsender-*'frie'* og ikke-intentionelle mosaistiske retorik har.

Kock skriver et andet sted at: "I den retoriske situation hvor det gælder om at producere en ytring, vil retorikken sige os noget om *hvad der er brug for*". Heri ligger det normative. For Kock er retorikken nemlig kendetegnet ved en "grundlæggende ambition om at kunne lære os noget om hvordan *alt* i en ytring bør være, endog dens indhold". Retorikken påtager sig nemlig at "udtale sig som videnskab om kvaliteten af sine studieobjekter, det vil sige ikke blot at beskrive dem efter deres væsentlige kendetegn, men at vurdere dem". Selv giver Kock flere kriterier at vurdere efter: Udfører de afsenders hensigt? Modtagers hensigt? En hensigt som er defineret over det rent personlige niveau, som at vedligeholde en bestemt funktion i samfundet eller demokratiet?

Spørgsmålet om normativitet, hensigt og kvalitet er uden den mindste tvivl helt centralt i den retoriske tradition og historie. De er *nødvendige* i retorikken som en videnskab, men de er næppe *tilstrækkelige* til at definere retorikken som en selvstændig videnskab. Hvordan skal retorikken eksempelvis bestemme disse kvalitetskriteri-

er, hvor skal kriterierne og normativiteten hentes fra? Og hvordan bestemmer den retoriske forsker i hvert enkelt forskningsprojekt hvilken hensigt der skal vurderes ud fra? En mulighed er at hente sådanne kriterier fra andre fagområder. For eksempel fra filosofi, logik, æstetik, samfundsvidenskab og politik, sociologi, psykologi. En anden mulighed er at søge efter kvalitetskriterierne inden for den retoriske tradition – de er imidlertid ofte filosofisk bestemt.

Uanset hvilken vej der vælges, kan kvalitetskriterierne ikke bestemmes empirisk. De nås kun ad spekulativ, filosofisk vej. Med mindre man da vælger at betragte retorikken som en effektivitetsvidenskab, en teknologisk retorik der har som mål at finde ud af hvor mange personer en bestemt ytring faktisk overbeviser.³⁴

Mens Kocks definition gør tydelig plads til fagstudier som *normativt* undersøger *hvordan enkelte ytringer* fungerer, synes der ikke at være plads til overvejelser over *grundlaget* for hvordan eller hvorfor ytringer fungerer i almindelighed. Det er en af konsekvenserne ved at gøre retorikken til en normativ videnskab der er empirisk i dobbelt forstand, idet "De emner retorikken som videnskab vil bearbejde, skal være empirisk eksisterende – og de skal studeres empirisk".

Sådan set er afgrænsningen af retorikvidenskabens som normativ og empirisk en underkendelse af bred retorisk grundforskning til fordel for snæver anvendt forskning. For hvad bliver der af de antikke retoriske tekster, af de grundlagsteoretiske, retorikfilosofiske og retorikhistoriske studier i en sådan normativ og empirisk videnskab? Hvad de antikke tekster angår, fremholder Kock at vor tids retorik må gøre som "Ari-

34 Men selv *det* er næppe muligt – og det er en af Fafners pointer om den teknologiske retorikvidenskab. Det er nemlig uhyre vanskeligt, for ikke at sige umuligt, gennem empiriske studier (som for eksempel Hovland-gruppens faktor-studier) at bestemme hvad der overbeviser og hvad der ikke overbeviser. Dertil er de retoriske situationer for komplicerede og faktorerne for mange. Se for eksempel Jørgensen, Kock & Rørbech i *Retorik der flytter stemmer* (1994), s. 379.

stoteles, Isokrates, Cicero og Quintilian har gjort: gå empirisk frem". Men gik de virkelig empirisk frem i den betydning Kock mener? Aristoteles' *Retorik* behandler netop ikke normative vurderinger af hele konkrete empiriske ytringer i deres totale situationskontekst. Aristoteles' *Retorik* er snarere en filosofisk undersøgelse af retorikkens art og grundlag. Som sådan handler den ikke om konkrete ytringer, men om "de overbevisende momenter i enhver sag".³⁵

Og hvad med grundlæggende historiske værker som George Kennedys *The Art of Rhetoric in the Roman World*, Brian Vickers *In Defence of Rhetoric* og Jørgen Fafners *Tanke og tale*? Alle er de helt centrale i retorisk forskning, men heller ingen af disse værker synes at leve helt op til Kocks krav om at være normative og empiriske i dobbelt forstand. Det samme gælder centrale teoretiske værker som Perelman og Olbrechts-Tytecas *The New Rhetoric*, Wayne C. Booths *The Rhetoric of Fiction*, Stephen Toulmins *The Uses of Argument* og Lloyd F. Bitzers "The Rhetorical Situation".

Alle disse, og mange flere, er ikke primært empiriske studier. Ej heller er de primært normative. Snarere har de nævnte retorikere begået grundlagsforskning af spekulativ art. Det er en forskning som undersøger forudsætningerne eller de grundlæggende principper for retorisk kommunikation. Sådan set er disse værker også "fremstillingsfilosofier".

Man kan sige at jeg fortolker Kocks brug af *empirisk* på urimelig vis; at selv de nævnte historiske og teoretiske værker også er empiriske eftersom de behandler et emne som er empirisk eksisterende. Men de nævnte værker kan næppe siges at studere emnet empirisk i Kocks snævre forstand. Dertil kommer at de 10 konkrete eksempler på retoriske forskningsområder som Kock afslutter sin artikel med, signalerer en snæver forståelse af begrebet *empirisk*. Sådan forekommer det i al fald i lyset af formuleringer-

ne om at retorikken studerer *konkrete ytringer empirisk*. Det fremstår nærmest som et krav at den retoriske forsker har det empiriske studieobjekt fysisk foran sig i en eller anden form.

Det er naturligvis hverken ualmindeligt eller problematisk at den retoriske forsker har sit studieobjekt fysisk foran sig i en eller anden form (for eksempel som en nedskrevet tekst af en afholdt tale). Det er netop karakteristisk ved den retoriske forskningsretning der på engelsk kaldes *rhetorical criticism*, og som vi på dansk vel kalder for *retorisk kritik* eller nok mere passende for *retorisk analyse*.

Det er derfor ikke urimeligt at spørge om Kocks definition af retorikvidenskab har en tilbøjelighed til at gøre den retoriske videnskab til retorisk analyse. I al fald inviterer Kocks retorikvidenskab hverken forskeren til at gennemføre grundlæggende teoretiske overvejelser, til at producere teoribygninger eller til at spekulere eller filosofere over fagets essens.

Men måske er Kocks egen artikel det bedste eksempel på det problematiske i kravet om normativitet og dobbelt empiri. I sit forsøg på at definere retorikken som videnskab og uddannelse er artiklen en central skandinavisk retorisk tekst. Men hverken i sin gennemgang eller definition af retorikken lever artiklen op til sit eget krav om at vurdere empirisk eksisterende ytringer.

Det ville dog være forkert på denne baggrund at afvise artiklen som en retorisk tekst. Disse krav kan nemlig ikke med rette appliceres, eftersom artiklen ganske simpelt er ude i et andet og mere grundlæggende ærinde end en normativ vurdering af konkrete empiriske ytringer: Den er en udforskning og redegørelse for retorikkens identitet.

Til dette kan det indvendes at "Retorikkens Identitet" jo faktisk *ikke* er en retorikvidenskabelig tekst, men derimod en metaretorisk tekst. Det er en videnskabsteoretisk afgrænsning som bør skilles fra videnskabens selv. Men bør vi virkelig udskille den slags overvejelser fra viden-

³⁵ *Retorikken* (A.II.1).

skaben selv? Jeg mener at sådanne tanker er, og bør være, en integreret del af enhver videnskabs selverkendelse og faglige indhold. Det har da også været tilfældet inden for den retoriske tradition siden antikken. Hvis vi i vor iver efter at trække skarpe grænser mellem videnskabsteori og videnskab, mellem retorik og ikke-retorik, skyller tekster som Kocks ud med badevandet, så har vi åbnet for et afløb der kommer til at tage meget andet med sig.

Som en normativ og dobbelt empirisk videnskab om konkrete ytringer er retorikken også tilbøjelig til at udelukke for eksempel undersøgelser af retoriske ytringer som et spejlbillede af samtiden (s værdier og tanker). Her er det ikke et spørgsmål om empirisk og normativt at vurdere konkrete afgrænsede ytringer. Det er snarere et spørgsmål om at se betydningen af en tidsperiodes dominerende retoriske strategier og appelformer som "tegn på tiden" eller "tegn i tiden".

Dette lyder som en opgave for historikeren eller semiotikeren, men det er lige så meget en opgave for retorikeren. Det mest centrale i denne opgave er nemlig en faglig (altså retorisk) forståelse af persuasive dimensioner, strategier og appelformer.

En sådan retorisk forskning antydes da også af Perelman og Olbrechts-Tyteca som nævner at det ville være interessant at se hvilke grundargumenter – altså *loci* eller *topoi* – som er mest eller mindst accepteret i forskellige tidsperioder.³⁶ Det er en opgave for retorik-historikeren, en person som kun levnes kummerlig plads i Kocks retorikvidenskab.

En lignende retorisk opgave som den normative og dobbelt empiriske retorikvidenskab vil være tilbøjelig til at udelukke, er undersøgelsen af retoriske ytringers generelle indflydelse på samtiden og eftertiden. Her er det nemlig ikke et spørgsmål om at vurdere enkelte ytringer normativt. Det er snarere et spørgsmål om at vurdere hvilke generelle følger en mængde af bestem-

te former for retoriske ytringer får for samfundet.

De mange retorikker og mediesamfundet

Enhver videnskab – vil jeg påstå – er en kultur som skabes og udvikler sig i forhold til de krav og fordringer videnskaben møder. Karakteristisk ved videnskaberne er at de på en systematisk, troværdig og overbevisende måde skal hjælpe os med at besvare vigtige spørgsmål. I kommunikationsvidenskaberne kan den retoriske behandling af disse spørgsmål godt have humanistisk-filosofisk karakter, som vi oplever det hos Jørgen Fafner. Behandlingen kan dog også have en mere empirisk samfundsvidenskabelig karakter, som vi oplever det hos Christian Kock.

Hvilken videnskab vi benytter til at besvare hvilke spørgsmål, hænger ikke først og fremmest sammen med videnskabens interne og *a priori* forbindelse til bestemte typer spørgsmål, emneområder og metoder (eftersom disse forhold netop ikke er internt autonome og *a priori*). Brugen af bestemte videnskaber til at adressere bestemte problemstillinger og spørgsmål hænger for det første sammen med den gældende videnskabs historiske tradition og dens begrebsapparat og perspektiv. Hvis presserende spørgsmål ikke kan besvares af den pågældende videnskab, findes der tre valgmuligheder: Man kan søge hjælp hos andre videnskaber, man kan søge at gennemføre det nærmest umulige, nemlig at skabe en ny videnskab, eller man kan revidere den videnskab som i udgangspunktet så ud til at være mangelfuld eller problematisk.

Skal man ændre og tilpasse retorikvidenskaben til de opgaver og spørgsmål som samtiden skaber, så kræver det at man skiller sig af med antagelsen om at retorikken som forskningsmæssig aktivitet *er noget bestemt*. At den enten *er* en videnskab eller *er* en fremstillings-filosofi, og at retorikken umuligt kan være begge dele.

³⁶ Perelman og Olbrechts-Tyteca (1971), 95ff..

Fafner taler om et "genuint retorikbegreb", og forudsætter dermed at der findes et ægte, og derfor også et uægte, retorikbegreb. Kock slår fast at retorikken er en videnskab og *ikke* en filosofi. Mens disse to opfattelser af retorikken som videnskab delvist udelukker hinanden, mener jeg at vi bør give plads til dem begge – og lidt til.

Normative og begrænsende bestemmelser af retorikkens væsen er der som bekendt lang tradition for. Disse bestemmelser er nyttige så længe de fortsætter debatten om hvad retorikken er – eller rettere hvad retorikken *bør* være. Faren ved uomtvistede bestemmelser er nemlig at de udelukker andre nyttige perspektiver og at de ofte giver indtryk af at retorikken har en indre sammenhæng. En sammenhæng som findes før vor beskæftigelse med den. Men retorikken foreligger ikke uden videre, den eksisterer ikke uafhængig af foreliggende omstændigheder, den er ikke uafhængig af menneskets ønsker og mål, og den er ikke uafhængig af menneskets handlende erkendelse. Retorikken er selv et artefakt, godt nok et temmelig kompliceret artefakt, men dog stadig et artefakt. Den er en konstruktion som skal bruges til bestemte formål. Som historien viser har forskellige tider da også forskellige *retorikker* – eller retorikvidenskaber, om man vil.³⁷

Vi kan naturligvis stadig tale om retorikvidenskaben, eller *retorikken*, i bestemt ental, for derved at have et udtryk som på en enkel måde tillader os en bred reference til den retoriske tradition og dens redegørelser, antagelser og teorier. Ligesom vi kan tale om *retorik* i generel praktisk forstand, for herved at benævne en bred vifte af ytringer, henvendelser og kommunikative funktioner. På samme måde som vi nogen gange med fordel benytter ordet køretøj, fremfor ordet cykel eller ordet bil, kan begreberne retorik og retorikvidenskab med fornuft benyttes som generelle benævnelser for fænomener der har flere forskellige konkretiseringer.

Det problematiske ved antagelsen om én retorik, og om det *egentlige* retorikbegreb, er at det skjuler at retorikvidenskaben, som andre videnskaber, i bund og grund er en konstruktion, dannet på baggrund af forskningspolitiske, samfundsmæssige og kulturelle forhold.

Derudover fører antagelsen om at der findes en *egentlig* eller *ægte* retorikvidenskab til en ihærdig eftersøgning af denne videnskab. Det overses at der historisk har eksisteret forskellige retorikvidenskaber, og at disse retorikvidenskaber har forskellige formål, fordele og ulemper. I dette lys bliver den årtusinder gamle debat om hvad retorikken *egentlig* er frugtesløs.

I stedet for at søge efter denne egentlige eller ægte retorik, tror jeg at vor tids retorikforsker først og fremmest bør overveje hvordan den retoriske tradition og det retoriske begrebsapparat kan hjælpe med at behandle de retoriske dimensioner i vor tids mediasamfund. En retorikvidenskab for vor tid skal kunne behandle retorik som er multi-medial, som er løsrevet fra *en* konkret afsender, som ikke er intentionel i traditionel retorisk forstand, og som er mosaistisk.

Hvis dette skal være muligt må retorikforskeren for det første opgive tanken om at retorik kun har at gøre med veltalenhed, og at retorisk erkendelse selv i andre udtryksformer (for eksempel visuelle) alene har sin grund i det talte ord. Selvom vi skulle anerkende at menneskets erkendelse i høj grad er verbal, er en definition af retorikkens væsen som *intentionel mundtlighed* en logocentrisme som overser at for eksempel billeders fænomnologi og retoriske virkemåde er fundamentalt anderledes end den verbale. Der findes med andre ord retoriske fænomener som ikke forstås bedst som 'skjult tale'.

For det andet må retorikforskeren opgive tanken om at retorik udelukkende skal studeres ved at studere konkrete afgrænsede ytringer empirisk og normativt. Historisk er praktisk retorik rigtig nok kendetegnet ved konkrete ytringer, men vor tids mediasamfund kendetegnes ved en udviskning af klare afsendere, klare intentioner

37 Se for eksempel Ehninger (1968), Medhurst & Benson (1991).

og klart afgrænsede ytringer til fordel for en fragmentarisk og mindre håndterlig strøm af information.

Derfor må retorikforskeren, for det tredje, søge at udvikle perspektiver og fremgangsmåder som kan indfange de retoriske dimensioner i vor retoriske kommunikation og informationsstrøm. Det kan for eksempel ske gennem en brug af begrebsapparater og perspektiver som er udviklet inden for andre fag (for eksempel medium-teori, kritisk teori, ideologi-kritik og fænomenologi).³⁸

38 For retoriske overvejelser inspireret af medium-teori se

Det er med andre ord ikke nok blot at applicere det antikke begrebsapparat på det 21. århundredes retoriske fænomener. I forsøget på at fange de retoriske dimensioner i mediasamfundet og på at udvikle retorikken som videnskab må vor tids retorikforsker hele tiden bevæge sig i en vekslen mellem hele den retoriske tradition og samtidens retoriske fænomener.

for eksempel Gronbeck (1990), (1993), (1995) samt Jamieson (1988). For en retorisk tilgang inspireret af ideologi-kritik se for eksempel Brummet (1991). For en retorisk tilgang inspireret af fænomenologi se for eksempel Hart (1994), (1997).

Litteratur

- Aristoteles (1991) (ca. 330 f.Kr.): *Retorik*. Museum Tusulanums Forlag, Viborg.
- Becker, S.L. (1971): "Rhetorical Studies for the contemporary world". Side 21-43 i (red.) L.F. Bitzer & E. Black: *The Prospect of Rhetoric*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- Black, Edwin (1978 [1965]): *Rhetorical Criticism. A Study Method*, The University of Wisconsin Press, USA.
- Brummet, Barry: (1984): "Rhetorical Theory as Heuristic and Moral: A Pedagogical Justification". Side 97-107 i *Communication Education*, Volume 33, April.
- (1991): *Rhetorical Dimensions of Popular Culture*. The University of Alabama Press, Tuscaloosa and London.
- Collins, Jim (1995): "Television and Postmodernism". Side 327-353 i (red.) Robert C. Allen: *Channels of Discourse, Reassembled. Television and contemporary Criticism*. Second Edition. 1995 (1992). Routledge, London.
- Darsey, James (1994): "Must We All Be Rhetorical Theorists? An Anti-Democratic Inquiry". Side 164-181 i *Western Journal of Communication*, 58 (Summer 1994).
- Ehninger, Douglas (1968): "On Systems of Rhetoric". Side 131-144 i *Philosophy & Rhetoric*. Winter 1968, Vol 1. No 1.
- Fafner, Jørgen (1977): "Retorik som universitetsfag". Side 3-33 i *Retorik Studier* nr. 1, Akademisk forlag /Institut for Metrik og Foredragslære, København.
- (1978): "Sproget i radio og fjernsyn". Side 380-389 i *De musiske udsendelser. DR 1925-1975*. Bd. 3. Nyt Nordisk forlag/Arnold Busk.
- (1982): *Tanke og tale*. C.A.Reitzels forlag, København
- (1984): "Følelsernes grundlag i tale og skrift" Side 37-74 i *Retorik Studier* nr 7/1984.
- (1985): "Retorikk og propaganda". Side 195-203 i *Syn og Segn* nr. 3/85. Oslo.
- (1988): "Retorik i vor tid". Side 255-268 i *Interferens - om humaniora*. Odense Universitet, Odense.
- (1989a [1977]): *Retorik - Klassisk og moderne*. Akademisk Forlag, København.
- (1989b): *Digt & form. Klassisk og moderne verslære*. C.A.Reitzel, København.
- (1993): "Retorik til tiden. Signalement af en fremstillingsfilosofi". Side 36-47 i Georg Søndergård (red.): *Retorik – 3 forelæsninger*. Institut for litteratur, kultur og medier, Odense Universitet
- (1995): "Retorik og billedkunst". Side 38-63 i *Det synlige sprog*. Modersmål-selskabets årbog 1995. C.A. Reitzels Forlag A/S, København.
- (1997 [1988]): "Retorikkens brændpunkt". Side 7-19 i *Rhetorica Scandinavica* nr. 2/Maj 1997.
- (1998): "Retorik og rytme". Side 7-23 i *Retorik Studier* nr. 11.
- (1999): "Retorik og erkendelse". Side 32 -40 i *Rhetorica Scandinavica* nr. 10/Maj 1999.
- Gronbeck, Bruce E. (1990): *Electric Rhetoric: The Changing Forms of American Political Discourse*. Estratto Da Vichi-ana 3a serie. Anno 1-1990. Leffrede Editore, Napoli. Side 141-161.
- (1993): "The Spoken and the Seen: Phonocentric and Ocularcentric Dimensions of Rhetorical Discourse". Side 139-155 i John Frederick Reynolds (red): *Rhetorical*

- Memory and Delivery for Contemporary Composition and Communication*. Larence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ.
- (1995): “Rhetoric, Etics, and Telespectacles in the Post-Everything Age”. Side 216-238 i *Postmodern representations: Truth, Power, and Mimesis in the Human Sciences and Public Culture*. University of Illinois, Chicago.
- Hart, Roderick P. (1994): *Seducing America. How Television Charms the Modern Voter*. Oxford University Press, New York, Oxford.
- (1997): *Modern Rhetorical Chritisism*. 2nd ed. Allyn & Bacon. Needham Heights, Massachusetts.
- Hebdige, Dick (1979): *Subculture: The Meaning of Style*. Routledge, New York & London.
- Hovland , Carl I. & Irving L . Janis & Harold H. Kelly (1953): *Communication and Persuasion. Psychological Studies Of Opinion Change*. Yale University Press, New Haven.
- Jamieson, Kathleen Hall (1988): *Eloquence in an Electronic Age. The Transformation of Political Speechmaking*. Oxford University Press, New York, Oxford.
- (1989): “Context and the Creation of meaning in the Advertising of the 1988 Presidential Campaign.” Side 415-424 i *American Behavioral Scientist*, Vol. 32, No 4, March/April 1989.
- (1992): *Dirty Politics. Deception, Distraction, and Democracy*. Oxford Paperbacks, Oxford University Press.
- Jørgensen, Charlotte & Christian Kock & Lone Rørbech (1994): *Retorik der flytter stemmer*. Gyldendal, København.
- Kock, Christian (1997): “Retorikkens identitet som videnskab og uddannelse”. Side 10-19 i *Rhetorica Scandinavica* nr. 1/1997.
- Maccoby, Nathan (1963): “The New ‘Scientific’ Rhetoric”. I (red.) Wilbur Schramm: *The Science of Human Communication*. Basic Books, Inc., Publishers. New York/London.
- Medhurst, Martin J. & Thomas W. Benson (1991 [1984]): “Rhetorical Studies in a Media Age”. Side ix-xxiii i (red.) Martin J. Medhurst & Thomas W. Benson: *Rhetorical Dimensions in Media. A Critical Casebook*. Second Edition. Kendall/Hunt Publishing Company, New York.
- Morris, Pam (red.) (1994): *The Bakhtin Reader. Selected Writings of Bakhtin, Medvedev, Voloshinov*. Edward Arnold, London.
- Perelman, Chaim & L. Olbrechts-Tyteca (1971 [1969]). *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation*. University of Notre Dame Press (First paperback edition).
- Ramírez, José Luis (1997): “Konsten att tala – Konsten att säga”. Side 18-25 i *Rhetorica Scandinavica* nr. 3/1997.
- Scannel, Paddy (1994): “Kommunikativ intentionalitet i radio og fjernsyn”. Side 30-40 i *MedieKultur* Nummer 22. August 1994. Sammenslutningen af Medieforskere i Danmark.
- Sturken, Marita & Lisa Cartwright (2001): *Practices of Vision. An Introduction to Visual Culture*. Oxford University Press, Oxford.
- Williams, Raymond (1975): *Television. Technology and Cultural Form*. Schocken Books, New York.